

ÓBUDA IPARI LÉTESITMÉNYEI (1690-1850)

Régóta tudjuk, hogy a Helytartótanács különböző ipari összeírásainak a valóságot tükröző értéke csekély. Az 1771-74-ben történt felmérés például¹ Óbudán 3 posztóművesről, 1 kalaposról, 3 gombkötőről és 1 fésűsről tud, a kamarai konskripció² már 4 posztóst, 3 lakost, 1 festőt és 20 takácsot számol össze.

Ezek, az Óbuda kamarai korszakából származó első adatok, a mezővárost igen elmaradott, csaknem kizárólag földmívelést űző lakossággal bíró településnek sejtetik. Már a Zichy-korszakból eredő források is kétséssé teszik ezt a felfogást.³ Tárgyilagosabb helyzetkép kialakításához járulhat hozzá az a kimutatás, melyet a Kamara abból az alkalomból készítettett, hogy fontolóra vegye a mezővárosnak Budához való csatolását 1775-ben. Az érdekes és terjedelmes ügyirat a bécsi Hofkammerarchivban fekszik el, és sok egyéb - Óbuda gazdasági életére vonatkozó - 1767-1775 közötti adatot tartalmaz.⁴

Ennek tanúsága szerint 152 céhes, 50 céhen kívüli és 55 zsidó mesterember működött, beleértve a mai felfogásunk szerint oda nem tartozó foglalkozásokat (orvos, patikus, zenész) is. Figyelemre méltó, hogy a bőripari szakmák egynegyedét teszik ki a létszámnak, s ennek ellenére a később jelentős timárság (egy kordovánkészítőtől eltekintve) hiányzik.⁵ A csizmadiák és cipészek mellett (43 mester), a szabók (23), a takácsok (17), molnárok (15), bognárok (14) és asztalosok (13) száma tulmutat a szűkebb mezővárosi kereteken. Ugyanakkor néhány kőművesen kívül alig maradt nyoma a Zichyek idején virágzó építőiparnak; Bebó Károly 1746 óta működő kőfaragó és kőműves gárdája elszéledt. Viszont meglepő, hogy csaknem 50 szakma képviselője mutatható ki, szép számmal olyan is, melynek létalapját sem a mezőgazdasági ágazatok, sem a lakosság elemi szükségletei nem biztosították. Ilyenek az aranyművesek, szücsök, zsinórverők, akiknek termékeit - csakugy, mint a már említett nagy létszámú szakmákeit - az óbudai zsidók értékesítették országszerte. (1. táblázat.)

Az említett felmérés részletes kimutatást ad az uradalom bevételéről is a vásári helypénztől a kocsmáárendáig. Ebben kereken 15 %-os súlyt képvisel az uradalom tulajdonában lévő, ipari létesítményekből származó jövedelem (2. táblázat). Mig a céhes és kontár kéz-

művesek esetében joggal élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy a tevékenységüket lakóházukban folytatták azon szabadidőben, melyet mezőgazdasági főfoglalkozásuk - jobbára télen - megengedett számukra,⁶ addig az ipari létesítmény bérlőjénél ez valószínűtlen. Ennek oka részint az, hogy az árenda vagy bér általában magas, és olykor a végzett munkamennyiség függvénye volt; az uraság a bérlet lejártakor sokszor adta azt egy többet kínáló félnek.⁷ Részint azonban a gazdasági létesítmény rendeltetésszerű használata nagyobb szakértelmet és több időt kívánt; a malmot pl. nemcsak üzemeltetni, hanem javítani, karbantartani is kellett, amire néha szerződése is kötelezte a bérlőt.⁸ Jellemző, hogy a lazább kamarai igazgatás néhány éve alatt 112 333 Ft-ra - tehát az uradalom Óbudáról származó 5-6 éves jövedelmét felemészítő összegre - duzzadt a tégláégetők, a présház, a kocsmák és malmok javítási keretigénye.⁹ Ezért a létesítmény bérlője, vagy a későbbi manufaktúrák igazgatói, ill. koncessziós vezetői mindig főfoglalkozásként üzték mesterségüket, s így alapját képezték a későbbi gyáriparnak.

Ha el is tekintünk a szorosan vett mezőgazdasági épületektől, amilyenek a szérük,¹⁰ a méntelep¹¹ és a borospincék vagy egyéb rendezésektől (pl. jégvermek),¹² a földművelésre épül fel az egyik fontos óbudai ágazat, az élelmiszeripar.

Élelmiszeripar

Jóllehet Óbuda megművelt területének legnagyobb részét szőlők foglalták el és a fennmaradó rész is jobbára erdő, valamint füves és cserjés, borókás, bodzás¹³ legelő, sőt mocsár volt, a bécsi országot és a Duna mentén gabona is termett. A helyi malomipar nem erre épült fel, hanem a Zichy-uradalom és a vörösvári vágás számos falvának termésére, valamint arra a körülményre, hogy a szárazföldi malmokat hajtó patakok termál forrásai miatt többnyire télen is folyhatott az őrlés. A hajómalmok viszont nyáron szerencsésen egészítették ki az időszakosan megnőtt igények kielégítését. A malombérletből származó uradalmi jövedelem a bevételek 13-18%-át képezte 1767-1775 között.¹⁴

A Római fürdőben eredő patak - valaha az Aquincum városát tápláló vízvezeték révén Óbudára folyt - dél felé vette útját a polgárvárosi amfiteátrum romjáiig, ahol is keletnek fordulva három malmot hajtott.

Elsőjük a ma is meglévő Kreml malom, mely nevét Kreml Tóbiás budai póktól kapta. Valószínű, hogy ő állította helyre még a XVII. sz. végén a római alapokra épült, a középkorban a felhévizi keresztetek,¹⁵ a hódoltság idején pedig Óbuda községének tulajdonát képező kétkerékű malmot.¹⁶ Ez a malom az 1701-évi konskripció tanúsága szerint a legnagyobb, hiszen évi 100 Forint árendát fizet bérlője, míg a többi három csak 50, ill. 30 Ft-ot.

A malom alaprajzát csak az 1774 évi Gföller általi felvétélből ismerjük.¹⁸ (37. kép) A kép alulcsapó kerék egymás mellett helyezkedik el. A malom-műhelyhez közvetlenül csatlakozik a molnár lakása, de az udvarban áll egy másik gazdasági épület, lakószobákkal, istállókkal, pincével, amiből nyilvánvaló, hogy a molnár gazdálkodott. 1781-ben egy harmadik malomjártat épült.¹⁹ Nincs okunk feltételezni, hogy a XIX. sz. végéig ne működött volna.

Hasonlóan régi, de kisebb malom volt a második, ugyancsak budai pék nevét viselő Klingelmeyer-féle malom. Amikor Zichy István földesur 1697-ben megkötötte a bérleti szerződést, romokban áll.²⁰ Érdekes módon felülcsapó kereke van, egyjártatú, a lakás itt is a malom-épületben kapott helyet.²¹

A harmadik Láng Éliás budai pékről Éliás-malom nevet kapta, a legkisebb hozamu, 1701 óta ismert földesuri malom.²² A Gföller-féle felvétel 1774-ben igen kis, alulcsapó malomnak mutatja a patak torkolatánál.²³ Mind a Klingelmeyer, mind az Éliás malmot a XX. század elejei térképek feltüntetik.

A Kreml-malomhoz hasonló, kétkerekű malom lehetett a Bécsi uti, ugyancsak budai pékmester bérlőjéről elnevezett Frankl malom a XVII. sz. végén.²⁴ Ez a Fehéregyháza közelében fekvő középkori malommal azonosított²⁵ létesítmény ugyancsak romokból épült fel a termál-forrás fölé emelt duzzasztó mellett felülcsapó kerékkel. Az 1774-es ábrázolás már csak egyjártatúnak mutatja, emeletes épület, az emelet azonban csak terménytárolást szolgál.²⁶ Bizonyos, hogy változatlan formában működött a XX. század elejéig, amikor Horváth J. "műmalom és kenyér sütődéje"-nek ad otthont.

Fentiekhez képest igen rövid életű a Frankl malom patakja által hajtott, de a Szentendrei uthoz közel állott kerti malom, a "Herrschaftliche Gartenmühl." A Zichyek építik 1737 előtt veteményes kertjük mellett és 1780-ban a Kamara már le is bontatja, hogy helyt adjon a filatórium épületének. Duzzasztóból táplált felülcsapó kereke emeletes kis malomház északi oldalán volt, keleti oldalához háromszobás lakótraktus járult.²⁶

Az öt malom mellett átmenetileg mások is léteztek. Így tudjuk azt, hogy a löpormalom az 1760-as évek elejétől őrlőmalomként termelt. Egy 1779-beli térkép "Malmühl"-nek titulálja és multidőben említi a törökölyüket.²⁷

Sokkal jelentősebbnek tűnnek viszont az óbudai hajómalmok. Nem tudni magyar, vagy török specialitás volt-e az a hajómalom-típus, melyet Evlia Cselebi²⁹ és Auer³⁰ egyaránt említésre méltónak tart. Tény, hogy a kortársakat az lepte meg, hogy nincsenek a parthoz erősítve, s ezért a folyam közepén lévén, annak sodrását jobban hasznosíthatják.³¹

A legkorábbi hírek az óbudai hajómalmokkal kapcsolatban a budai molnárokkal folytatott perpatvarokról tudósítanak. Az óbudai Madarassy Gergely tetteleg bántalmaz egy budai molnárlegényt, amiért

hajómalmát az övéhez közel, a városhatáron akarja kikötni (1699); a már említett Krempel pék özvegye pert indít az óbudai tanács ellen a férje által eladott hajómalom hátralékos részletei ügyében.³²

A hajómalmok a mai Hajógyári sziget nagy Dunaág menti partja és az óbudai part vonalában álltak, a mai Nagyszombat utcáig. A parttól való távolságtartást nemcsak energetikai okok indokolják, hanem a hajóvontatás szempontjai is. Még egy okot vetnék fel, amiért a parttól távol, sőt később kizárólag a sziget fái mögött kötötték ki őket: "... zajgásuk, főleg éjjelenként már távolról hallható volt." Telenként - más hajókkal együtt - a Hajógyári Kisdunaágba vitték őket a jég elől.³³

Első térképünk, Kneidinger 1778-ban felvett atlaszában a szöveges résszel egyező módon 13 hajómalmot tüntet fel.

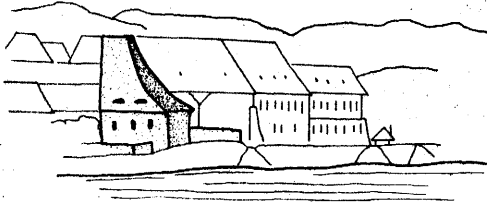
Számuk ingadozó ugyan, de inkább emelkedő és 1836-ban 6 sorban, együttesen 42 helyezkedik el a Hajógyári sziget magasságában.³⁴ Termelésük sokkal kevésbé függött az időjárástól mint a szárazföldieké - napi 7,5 mázsára becsülték a kortársak³⁵ - de ugyanakkor sok veszélynek voltak kitéve.³⁶ Másrészt a jobbára rozoga deszkaalkotmányok sokkal több korróziós tényezőnek voltak kitéve, s ezért állandó javításra szorultak. A gabona és liszt szállítgatása ladikokon problematikusabb volt mint a szárazföldi malmoknál.³⁷

Azonban szárazmalmok is voltak Óbudán. Erre utal az Országos Levéltár Tervtárának egyik, 1798-ból származó rajza.³⁸ (38. kép) A Mangl Mátvás ill. János házában felállított malom járgányos szerkezettű volt, a lovak befogása a nagykerék alatt a pincében történt, ha emberek hajtották (mint a bemutatott képen), a főtengelyt kikapcsolták és a földszinten lévő áttételi fogaskerék tengelyt forgatták. Szárazmalmot bérelt a községtől Mayer Farkas sörfőző is.³⁹

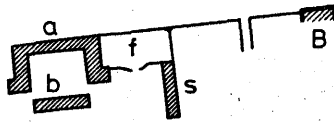
Természetes végül, hogy az egyes háztartásokban közkeletű volt a forgórendszerű kéziórlók használata, amit a közelmúlt bontásai alkalmával előkerült nagyszámu órlókó bizonyít.

Az élelmiszeripari létesítmények példái a sör- és prэшázak is. Az első, később régi sörház néven idézett létesítmény emeletes középkori ház, a mai Lajos-u. 158-ban működött. Tekintélyes költségbe (2 545 Ft) került első bérlőjének, Menegati B. Jánosnak a rom helyreállítása (1697).⁴⁰ Sajnos nem tudjuk, hol működött a serfőző-bereendezés, az épület 1774-beli alaprajza⁴¹ már csak a hetivásár térre nyíló 10 bolthelyiséget (ebből egy mézszárszék) és lakásokat tüntet fel. Sörház jellege ugyanis rövid életű: a harmadik bérlőnek, Auer Jánosnak az új serfőzőház bérlőjével és az urasággal folytatott perpatvara nyomán az 1720-as évek végén felszámolják.⁴²

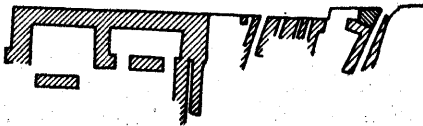
A másik sörház 1702-ben keletkezett egy Zichy Péter és Schmidt Márton közötti szerződés tanúsága szerint. Helyét nemcsak régi óbudai polgárok és a Serfőző utca megjelölés révén lehet megállapítani,⁴³ hanem a XVIII. sz. óta több térkép is jelzi.⁴⁴ Eszerint a volt Kulcsár utca Duna felőli jobb sarkán a telkek vonalából kiugró házról

Az óbudai sörház az Alt-Kunike litografián. (1822)

HKA 1781. évi térképéből

Varásdy térképéből (1858)

- a Katonai felszerelési raktár
- b Kastély
- f Konyhakert
- s Selyemmanufaktura
- B Serfőzőüzem

van szó. Az 1822. évi Alt-Kunike könyvamat egyemeletes, magas tetőszerkezetű háznak mutatja. Ez a traktus a lójárgányos "Bräupfannenmühle"-nek biztosított elhelyezést, de a szárítókemencén és erjesztőkádakon kívül pálinkaüstöt is feltüntetnek a leltárak.⁴⁵ Még Mária Terézia idejében leégett, a Kamara csak 1786-ban építtette ujja és adta bérbe Mayer Ferencnek.⁴⁶ Nem hiába volt Szt. Flórián a serfőzők védőszentje, a ház még sokszor leégett, így az 1811, 1827, utoljára 1840 évben, amikor Nürnbergi György volt a serfőzőmester.⁴⁷

Az utolsó bérlők a Prósz család tagjai voltak, állítólag a múlt század hatvanas éveiben. Valószínűbb, hogy a sörház már 1850 körül felszámolt.⁴⁸

Aligha volt óbudai szőlősgazda, akinek borospincéje, a szinben - legalábbis a XIX. században, - prése ne lett volna.⁴⁹ Külön présházat azonban csak nagy szőlőbirtokosnak volt érdemes fenntartani. Ismereteink szerint számottevő csak egy volt, a Zichyeké, amelynek helyét ma már pontosan tudjuk azonosítani. Az eredeti présház a későbbi kastély helyén állott és 1730 körül épült meg a Kamarai időkől származó alaprajz törzépülete, melyet 1762-ben Bebó átépített és kibővített.^{49/a} (39. kép) Két párhuzamos traktusban épült, alápincézett, 45 öl hosszú építmény később a tisztartó háza, ill. provizorátus törzépülete volt, és a Flórián tértől a Polgár utcáig húzódott. Később az uradalmi kasznár és ellenőr számára is ott építettek házat és talán ezért nevezték el Herren Gasse-nak a Kórház utcát a Polgár térrel összekötő utcácskát.⁵⁰ Belső berendezését mutató rajza is fennmaradt.⁵¹ Négy orsós rendszerű szőlőprést látunk rajta, hordókat, bognárműhelyt. 1796-ban egy leltár 5 présről ad számot, azonban 1807-ben már csak egyről történik említés (1-1 Békásmegyerre, ill. Budaörsre került),

mert valószínűleg a Kamarai tisztviselők beköltözése miatt helyre volt szükség. ⁵² Préházuk és hordóraktáruk lehetett a Trinitáriusoknak is egy 1789-beli rajz címe után itélve. ⁵³ A selyemraktárrá átalakítani javasolt épület azonos lehet a rend kiscelli kolostorának elkészülte előtt a Szentháromság tér táján állott ideiglenes lakával. (1738-48). ⁵⁴

Nem térünk ki e helyütt a többször említett kisebb pálinka-égetőkre - pl. az említett Krenn György is üzemelt ilyet 1827-41 között - mert méreteik a háziipar kereteit nem haladták meg. 1725-ben csak 6, 1817-ben 33 üst után fizettek az óbudaiak árendát. ⁵⁵

Textilipar

A malomiparral ellentétben a textilszálak feldolgozásának sem középkori, sem a Zichy-család tevékenységéhez fűződő hagyományai nem voltak. Legkevésbé azonban a selyem feldolgozását mérlegelték a helybeliek; márpedig ezzel kezdődött Óbuda máig is jelentős iparágának története.

A 70-es években a Kamara minden birtokán erősen szorgalmazták a selyemtenyésztést, Óbudán - nagyszámu eperfa ellenére - sehogysem fejlődött a gubó beváltás. Amikor Ferberth F. prefektust ezért felelősségre vonták, védekezésében előadta, hogy a helybeli parasztházakban külön helyiség a selyemtenyésztésre nincs, a hernyók a lakószoba sűrű pipafüstjében megdöglenek. A valóságban a sok bibelődéssel járó munka hozama eltörpült a szőlő műveléséé mellett úgy, hogy a 80-as években gyalog hordták Óbudára a gubót a távoli, szegényebb községekből (ilyen volt Tura, Aszód, Valkó), de Óbudán nem voltak hajlandók vele foglalkozni. ⁵⁶

Ekkor történt, hogy bécsi selyemgyárosok egy csoportja - a dekonjunktura elől menekülve és a kormányzati ösztönzésnek engedve - a magyarországi selyemtenyésztő területek felé indult. Közülük többen Eszékre igyekeztek, de az ideiglenesnek szánt állomáson az óbuda-i fogadtatás hatására végérvényesen letelepedtek. Ferberth így akarta talán kifogni a szelet a vitorlából: támogatására mind Beywinckler József, mind sógora Höpfinger Jakab selyemszövő manufaktúrák olyan feltétel mellett maradtak, hogy helyiséget, 3 éven át 600-600 Forint segélyt és 1 500 Ft. értékű selymet kapnak egy éves hitelre. ⁵⁷ A harmadik, kisebb stilű üzletember Frast József selyemfestő 300 Ft-tal beírta, de helyiséget ő is kapott.

Habár nem tekinthetjük rendeltetésszerűen épült létesítménynek, a teljesség kedvéért azonosítjuk a manufaktúrák kezdeti elhelyezését. Gföller 1774-beli kastély tervrajzába 1777 májusában vörös krétával bejelölték a manufaktúrák rendelkezésére bocsájtott, összesen 18 szobát és termet. ⁵⁸

Eszerint - legalábbis kezdetben - mind a kastély földszintjén és emeletén lévő vendég- és lakószobák, mind a keleti szárny és a diszkert melletti épület eredetileg más célokat szolgáló helyiségei rendelkezésre álltak.

Később ez megváltozott. Frast valószínűleg röviddel később kiköltözött, megkapta a Föld utca és Zápor utca kereszteződése közelében lévő méntelep épületét,⁵⁹ melyet egy 1783-as renoválási felmérés már "geweste Hengsten Stallung nun aber Seiden Färberey"-ként határoz meg.⁶⁰ Egy még későbbi rajz fényképét "Kendőgyár" felirattal látták el (1792).⁶¹

1781-ben már csak a déli, kerti épület és az üvegházak voltak a selyemszövő manufaktúrák tulajdonában,⁶² ekkorra azonban a legidősebb Beywinckler fiu kivált a cégtől és Pestre tette át székhelyét.⁶³ Ekkor a két üzem mérete 28 szövőszékével és (a tulajdonosokon kívül akik részt vettek a termelésben) 57-60 foglalkoztatottal középüzemnek volt minősíthető. Végleges különválásuk 1787-ben következett be, amikor a Kamara a bérletet felmondta.⁶⁴

A Beywinckler-Höpfinger vállalkozás sikere adta az indítékot üzletbarátjuknak, a bécsi Facchini Pálnak, aki Óbudán filatóriumot állít fel, hogy a szlavoniai nyersselymet megcérnázza.⁶⁵ (40. kép) Az események - mai szemmel - példátlanul gyorsan peregtek, hiszen már II. József dinamikája érvényesült.

1780. augusztusában bizottság vizsgálta a legalkalmasabb helyet, és a Klingelmeyer, ill. Éliás malmot elvetve, a Kerti malmot jelölték ki, mert közel volt Óbudához. Még ugyanazon hónap végén tanulmányúton szemléltek meg a legnagyobb osztrák filatóriumot. A tervek azonnal elkészültek és 1781 tavaszán megindul az építkezés. Párhuzamosan Facchini építi a gépeket, melyekből kettő már áprilisban elkészül. A többszáz öles csatorna építését csakugy nem tudják befejezni, mint az ötemeletes épület berendezését. Télen gyertyafény mellett késő estig is folyt a munka. Szeptemberben tető alatt van a 23 m x 9,5 m-es alapterületű, 22 m magas gyár, de energiaellátásával kezdettől fogva bajok vannak. Végül 1782. februárjában próbaüzemelésre került sor, de ez nem sikerült kielégítően. Ennek ellenére tavasszal, tehát egy évvel az építkezés megindítása után, megindul a termelés, 60 olasz és néhány gyerek egész nyáron hitvány körülmények között gyártja a selymet. Elhelyezésükre két földszintes szányépületet húznak fel, 1782. szeptemberében a Kamara elnöke, Festetich György, 1784. októberében II. József látogatja meg a gyárat és persze nem veszik észre annak súlyos hibáit: a víz elégtelensége, a szerkezeti fogyatékoságok miatt a gépek egy része működik csak. A csatorna, a vizikerék, a belső berendezések javíthatása folyt a hátralévő időben is.⁶⁶ A 3 240 cérnázó és 1 000 csévélő orsó a viszonylag zavartalan 1787/88 gazdasági évben is csak kb. 30 mázsa (1 600 kg) fonalat állít elő, ebből is csaknem a fele osztályos áru,⁶⁷ pedig belső berendezése a kor színvonalán áll.⁶⁸ 1789-ben az engedményesek utódai - Facchini már korábban kilép a vállalkozásból - csödbe jutnak; bérlő, ill. vevő nem akad. Mivel az épület jellegénél fogva - az öt földemen keresztülhaladó hatalmas gépek számára hagyott hézagok miatt - más célra nem használható fel, fél évszázadig meddően áll az óbudai határban, míg végleg összedől és köveit széthordják.⁶⁹

A másik, sikereesebb jozefinus alapítás, a gombolyítóé. Mazzucato Ágostont 69 éves korában hozatja a császár családstól Trevisoból Bécsbe, hogy bemutassa az általa feltalált, a selyemgubó lemotollálására szolgáló gombolyítót. Három év alatt meggyőződnek annak minőségi és termelékenységi előnyeiről, és tekintélyes jövedelemmel járó szerződést köt a Kamara az idős olasszal. Ennek értelmében az Óbudán létesítendő gombolyító (deglomeratórium) vezetője köteles az ottani uradalom selyemtenyésztésének fejlesztése mellett az egész országban elterjeszteni munkamódszerét.

Lehetséges, hogy valamiféle gombolyító már korábban is létezett.⁷⁰ Mihelyt 1784-ben Mazzucato Óbudára érkezett, megkezdődött a tervezés - ismerjük sajátkezű vázlatait, Tallherr építésszel folytatott vitáit⁷⁴ és 1786-ban az épület készen állt. A félkörök által zárt téglány alaprajzu emeletes épület 40 gombolyítókatlanak adott helyet, körülötte eperfákat telepítettek. A Harrer Pál utcai épület csakugy fennmaradt, mint az eléje épített négyszögü udvart körülvevő földszintes, szokvány módon készült épületcsoport, amelyben Mazzucatot és családját, a gombolyító munkásnök szállását, valamint a gubó-, ill. selyemfonalraktárt helyezték el. Nem tudjuk hol állt elkülönítve a gubók fojtására épült kemence.⁷² 1786-89 között az üzem csakugyan a hazai tenyésztés fejlesztésének középpontjába került, mert az ország minden részéről idejöttek a kamarai selyembeváltók szakemberei és fonónői az új módszert elsajátítani; Mazzucato maga is rendszeresen látogatta a határörvidéki, dunántuli és alföldi gombolyítókat. Az üzem pl. 1787-ben nagyrészt magyar munkásnökkel 2 852 font gubóból kerekén 300 font (160 kg) selymet motollált.⁷³

A következő évek visszavetették ugyan az üzem működését, de Mazzucato 99 éves koráig, 1814-ben bekövetkezett haláláig, fia pedig 1827-ig vezeti azt, amikor is az egész magyar kamarai selyemtenyésztést bérbeveszi a bécsi Hoffman und Co. cég.⁷⁴ Mazzucato még hajlott öreg korában selyemgubóraktárt épített, kibérli az óbudai kis szigetet, és eperfaiskolát létesít rajta (1795), javaslatot tesz a filatórium hasznosítására, az északóbudai patakok vizének egyesítése útján (1803). Vizsgálatot érdemelne azonban a vejével, Roscogni Károllyal közösen létesített selyemszövő üzem helye és keletkezésének körülményei, amiről ezidőszert csak az 1807 évbéli nádori összeírás révén van tudomásunk.⁷⁵

Külön fejezetet igényelnének az óbudai zsidó kereskedők textilipari alapításai, de igazi ipari létesítmények csak kivételesen fejlődtek hatásukra. Ezért csak rövid áttekintést adunk ezekről.

Az elsők egyike Koppel Jeremiás volt, aki buda-ujlaki posztómanufaktúráját egy évvel alapítása után óbudai házába helyezte át (1779).⁷⁶ Onnan szállította a fehér katonai posztót, pokrócokat a kincstárnak. Háza alighanem a Lajos utcában volt.

A gyapjuipar létrejöttére utal egyébként egy posztókalló - bizonyára átmeneti jelentőségű - alapítása is. Sajnos csak egy dülönév őrizte meg egy ideig emlékét, az 1796-1830 között többször említett "auf der (illetve beym) Kotzenwalk".⁷⁷

Többet tudunk a XVIII. század utolsó negyedében kezdődő kékfestő konjunktúra vállalkozóiról. Elsőjük egyike⁷⁸ az 1784-ben alapított Goldberger műhely, a máig fennmaradt törzsépületből indult ki. A kisipari kereteket jelentő 3-3 csáva és nyomóasztal semmilyen számottevő átalakítást nem igényelt. Azonban a napoleoni háborúk okozta kereslet a XIX. század elején nemcsak a kapacitás növelését eredményezte, hanem olyan olyan berendezéseket tett szükségessé, amelyek a szimpla emeletes házban már nem fértek el. 1826-ban 14 csáva és 5 nyomóasztal mellett egy kalander is szerepel a leltárban (értéke a teljes gépi berendezés 50 %-a).⁷⁹ 1817-ben már 2, 1826-ban 3 házuk van Goldbergeréknek és fokozatosan kiterjesztik tulajdonukat a Lajos utca - Perc utca - Fényes Adolf utca három frontjára, ahogyan azt Varásdy térképe mutatja. Igazi nagy manufaktúrává való fejlődésük a XIX. század második negyedére esik, mert az 1851- és 1853 évi pesti iparkamarai jelentések 135-150 munkásról, lovakkal hajtott 6 mángorlóról, és 4 nyomógépről adnak számot.

A többi kékfestő közül mindenekelőtt Kánitz Löbl Dávidot említjük, aki Goldbergerékkal azonos körülmények között a kereskedésről fokozatosan állt át ipari tevékenységre. 1788-ban alapította saját, valószínűleg a Lajos utca páros oldalán lévő házában üzemét. Később ő is kalanderrel, 7 csávéval dolgozott, tehát kisebb manufaktúrává cseperedett.⁸⁰

A többi versenytárs közül egynek biztonsággal (Selig, Lajos u.) egynek valószínűséggel (Roskovitz, Fényes A. u.) tudjuk üzemét helyhez kötni, a többiről csak feltehető, hogy ugyanebben a környezetben működtek. Számuk a XIX. sz. elején 7 volt,⁸¹ de a 20-as évek dekonjunktúrája multán újabbak is keletkeztek.

Ezek közül hármat megemlítünk, mert Goldbergerékkal versenyezve közrejátszottak abban, hogy Óbuda ma a magyar textilnyomóipar központja. A legkisebb a Finály Simon által 1825-ben alapított üzem, akkor a Radl (Frankl) malom albérlője, később Óbudai Fehéritő néven tekintélyes nyomóüzem, a mai Selyemkikészítőgyár. A másik az 1840 után keletkezett pesti Leitner Jakab és fiai cég, Goldbergerrel azonos méretű óbudai gyára volt. Télen száz, nyáron 150-200 munkást foglalkoztatott, a szabadságharc után tönkre ment. Helyileg a Lajos utca nyugati házsorának 722-23. számú épületeiben működött. Végül a Spitzer Gerzson-féle, 1834 óta a szomszédos Ujlakon működő nyomógyár. Ez csak 1855-ben, leégése után került a Lajos utca óbudai szakaszába Leitner üresen álló épületébe, de kezdettől fogva Goldbergerék elkészítették. Ebből lett a Kartonnyomógyár a Nagyszombat utca - Lajos utca sarkán, a mai Pamutkikészítőgyár.^{81/a}

A teljesség kedvéért említünk itt egy 1770-beli pamutszövet manufaktúra alapítási kísérletet, amelyre a kamara az Angol kisasszonyok (valószínűleg Miklós téren volt) majorját szándékozta bérbe adni.⁸²

Építő anyag és építő ipar

Ismerve a budai hegyvidék északkeleti lejtőjének kitünő kék agyagát (Kiscelli agyagvonulat) és a római hagyományokat, szinte értelmetlennek tűnik Borbála királyné többször idézett levele, melyben óbudai építkezéseihez téglát kér Ausztriából.⁸³ Már pedig a török idők sem voltak alkalmasak a téglaiipar kialakulására.

És itt rá kell mutatni, hogy Óbudán olyan bőségben állt rendelkezésre a római és középkori épületek romjainak kő- és téglanyaga, hogy még a XIX. század végén is felhasználták. Így azután csak egy igen szerény építőanyagiparról adhatunk számot.

A legrégebb, 1737-ben létesített téglavető a kiscelli kolostor alatt a Bécsi ut mentén fekvő agyagbányánál volt (41. kép), mert a többször említett bécsi HKA irat csak ennek árendájáról emlékezik meg.⁸⁴ Ezt rajzolja le Gföller is 1774-ben, amikor az uradalom összes létesítményét számba veszik. Egy dupla téglavető kemence mellett agyag-gödröket látunk az alaprajzon, nő meg a bérlő lakásával egybeépített söntést.⁸⁵ Lényegében változatlanul adnak számot róla az 1780-1807 közötti inventáriumok.⁸⁶ A másik - a későbbi Viktória, majd Bohn téglagyár helyén Kneidinger által feltüntetett téglavető valószínűleg nem működött még, vagy tévedés alapján került a térképre.⁸⁷

E korai téglavető bélyegét is ismerjük Zichy Miklós idejében CNZ (1745-58), özvegye korábban CEB (Comitissa Elisabetha Berényi) 1766-ig) volt. Később 1773-tól a városi címerben is feltüntetett OB iniciálé válik szokásossá.⁸⁸ A XIX. században elszaporodtak a téglavetők és a Nagyszombat utcától a külső Bécsi utig időnként 6-7 is működött, nem szólva a szentendrei uton létesült Első Dunai Göztéglagyárról. A községi téglavető⁸⁹ leltárait is ismerjük, 1837-ből pedig tökéletes képet adja a Kiscelli Kastélyt ábrázoló Vasquez metszet.⁹⁰ 1850 körül Kitzinger J. bérelte.⁹¹

Az építőanyagipar másik ága, a kőbánya is említést érdemel a XIX. sz. elején. Lehetséges, hogy már a Trinitárius kolostor építésekor fejtettek követ a Mátyáshegy keleti lejtőjén, a templomépítésnél felhasznált terméskő provenienciáját publikálója nem közli. Az első térkép, amely azonban az ujlaki területen megkezdett kőfejtő tevékenységéről tanuskodik, az 1826. évi Vörös László kéziratot térképe.⁹²

Jeleztük, hogy Óbudán számottevő építőipar nem volt. A Zichyek és a Kamara építkezéseit jórészt a budai vállalkozók (Jäger, Talherr) végezték, a lakosokét ők maguk, a kapu és ablakok kőkereteit hivatásos kőfaragóval, a tetőt (olykor) áccsal készítették. A bontások során a kontármunka meglepő példáival találkozhatunk, melyek egy részét az 1838. évi árvíz után sebtiben végzett javítások rovására írhatunk. Ebből következik, hogy mélyépítési létesítmények terén sem jeleskedik Óbuda. Utjai, utcái részben a középkori hálózat átvételét képezik, javításokról a XVIII. századig a források nem emlékeznek meg. Kivételes esetekben a hatóságok teszik szóvá az utak állapotának türelmetlen voltát.⁹³

Hasonló a helyzet a csatornázással. Akárcsak Pesten - még a XIX. században is - nyílt árkokban folyt le az eső- és szennylé a Duna-ba. Ilyen csatornák torkollottak a folyamba pl. a Nagyszombat, Naszád és Vöröskereszt utcánál. Csak a XIX. században találkozunk a közutak, hidak, vízesárkok karbantartásával kapcsolatos megyei utasítások⁹⁴ visszhangjával.

A hidak dolgában a terményfuvarok miatt érzékenyebbek voltak az óbudaiak. Kezdetről fogva 6 hidról van tudomásunk. Ezek közül négy a Solymári patakot hidalta át a Bécsi ut, a Békásmegyer felé vezető utak, illetve a Duna mentén haladó Szentendrei ut mentén.⁹⁵

A fennmaradó kettőt a Frankl (Radl) malom patakja fölött építették a Bécsi utnál és a kerti malomnál (filatóriumnál). Szerkezetüket illetően kőből⁹⁶ épültek, vagy kő alvázás fapalló-rendszerűek⁹⁷ voltak, ami nem akadályozta meg gyakori összeomlásukat.⁹⁸ Azonban hidat kell feltételeznünk pl. a Nagyszombat utcai ér vagy csatorna felett is, bár csak a XIX. sz. óta igazolható.

A hidak egyikéről, az 1832-35 között épült kőhidról részletes ismereteink vannak.⁹⁹ Simontsits János főszolgabíró 1832 áprilisában utasítja a környékbeli érdekelt falvak lakosságát, hogy az ürömi kőbányából 39 öl követ "multhatatlanul Ó Budára a kérdéses Hidhoz bé szállítani igyekezzenek." Erre a 6 napos határidőre több mint két esztendő csend következik. 1834 augusztusában gyakorlatilag ugyanezt az utasítást az ürömi és borosjenői biráknak adja ki Simontsits.¹⁰⁰ Végül 1835 novemberében követel 38 kocsit és 49 napszámot a "nagy Hid már elkészülvén" a környék planirozására.¹⁰¹

A vízepítés terén két létesítményről kell szót ejteni. Az egyik a szokásos malomduzzasztó és csatornaépítési dimenziókat meghaladó; a selyemfilatórium számára épült 425 öl (807 m) hosszú, deszkával bélelt csatorna (1781), amelyre már utaltunk. A másik a korábbi árvizek tapasztalatai alapján 1763 előtt létesített és 1781/82-ben átépített partvédő töltés, amely a kastélyt, illetve a katonai ruharaktárt volt hivatva védeni. Ez a zsidó temetőtől az utóbbi épületéig terjedt, részben fonatolt, részben gerendákból és deszkákból összerótt parti fal volt, amelyet csak a már jelzett Vöröskereszt utcai vízlefolyás szakított meg.¹⁰² (42.kép)

A Hajógyár létesítésével kapcsolatos az egyetlen folyami szabályozásról ismert óbudai adat. A régtől fogva telepítőhelyként használt Hajógyársziget-i Dunaágot az 1830-as évek elején jégtörő gerendasorral biztosítják, majd 1835-ben a Vidra kotróhajó mélyíti a medret. A művelet Clark Ádám irányítása alatt történik. A kiemelt iszap és kavics nemcsak tekintélyes dombot eredményez a kis sziget déli csúcsán, hanem "mindenfelé hordják el az utaknak... s óbudai utszakaszoknak feltöltésire"...¹⁰³

Csak utalunk arra, hogy az óbudai patakok egyetlen vízhozama, a békásmegyeri forrás vízének mocsárba való folyása több megoldású lecsapolási és szabályozási javaslatához vezetett. Közülük érdekes - a többihez hasonlóan meg nem valósult - Mazzucato-féle patak-

egyesítési gondolat, mellyel a három vizleflyást a filatórium felett egyesíteni kívánta (1803).¹⁰⁴

Különböző iparok

A fent ismertetett létesítmények mellett egyetlen nagyobb üzembről tudunk, amely alighanem a török idők óta csekély megszakításokkal azonos célt szolgált és a vegyipar fogalmi körébe sorolható; ez a lőpormalom. (43, 44. kép)

Nem valószínű, hogy már 1576-ban egy a későbbi helyén álló malomról emlékezik-e meg a budai basa, amikor "kisdud falujába Óbudára mulatni..." megy és keresztény portyázók rajtaütnek, hogy meggyujtsák "az portörő malmot".¹⁰⁵ Inkább a jóval régebbi Barutháne-ra, a felhévizi 1565-66-ban épült malomra kell gondolnunk. A mai Római Fürdő területén épült malom 1689 évben a Kamarai Igazgatóság által adott engedély alapján létesült. Tény, hogy a római alapokon álló emeletes épület és tartozékai viszonylag jó állapotban kerültek a Zichyek kezébe. Egy 1699 évbéli becslés¹⁰⁷ szerint a főépület 2-járatos felülcsapó malomnak és 4 lakószobának nyújtott fedelet, biztonságos távolban működtek a kölyük, szám szerint 3 és a lőporraktár. Az erősített, vizesárokka, négy saroktoronnyal ellátott telep bérletét J. Enczinger budai lőpor- és salétromügyi felügyelő kapta, de díjat - a földesurnak adott nagyobb kölcsön kamata fejében - nem fizetett.¹⁰⁸

Valamikor a XVIII. század elején azután háromkerekű malommá fejlesztették az üzemet, később fel is hagyhatott a lőporgyártással.¹⁰⁹ Erre céloznak egy 1779-ben F. Gföller által végzett felmérés és terv utalásai, mint pl.: "... Terrain, ... worauf vormahls die Pulverstampfen gestandan", vagy "Gebäude... vormahls Pulver Dör... Der ganz unbrauchbare Kohlofen" stb. Gföller rajza szerinti javaslat új szárítót, pilléreken álló lőportárat, salétrom- és kénraktárat, falazott szénégetőt és 3 új, a patak mentén épült lőportörőt irányoz elő.¹¹⁰ Ha hinni lehet a XIX. századi forrásoknak a malomtól a kölyükig "a vizesárok, mely deszkaváluban folyik... ezen fal (a római vízvezeték) maradványain nyugszik".¹¹¹

A lőpormalom dezolált állapota persze egy robbanást követő elhanyagolással is magyarázható, amilyenre később is sokszor van példa. 1789-ben három mázsa puskapor "lobbant fel" és "4 munkást is felvetett a levegőégbé",¹¹² 1831-ben meg éppen 20 mázsa robbant fel és 6 munkás esett ennek áldozatul.¹¹³ A környék még e század elején is a Lőpormalom dülő nevet viseli, holott a lőporgyárat már korábban a Fehéregyházi utra helyezték át.

Egy másik, ugyancsak vegyipari létesítménynek minősülő üzem a hamuzsírforésé volt. Ez is földesuri regálé volt. A Zichy-korszakban több is léteztetett, a 60-as években évi 50 Ft. árendát fizettek a bérlők, később 25, majd 12 Ft-ra (1774) csökkent a bevétel, egyetlen égető maradt.¹¹⁴

A korszak egyetlen számottevő lugos anyagának gyártása a szénégetéshez hasonló kezdetleges módon folyt, a bérlők többnyire kiadták albérletbe. Hosszu ideig hiába próbált tőle szabadulni J. C. Beer budai patikus, aki 1788-ban már tulajdonként bírta.¹¹⁵

Helyéről Novák Dániel tudósít, amikor a Rádl fogadó melletti "hamuzsir égetési épület"-ről emlékezik meg.¹¹⁶

A vegyipar más létesítményei tervek maradtak, mint az 1770-ben az udvari kamara által kezdeményezett papírmalom,¹¹⁷ és a Jelenkorban beharangozott szappan- és gyertyagyár 1839-ben.¹¹⁸

A vizsgált korszak végén keletkezik még két iparág Óbudán, amelynek jelentősége inkább a század második felében bontakozik ki.

Az egyik a bőriparé. Gócat a Lajos és Kiskorona utcákat később összekötő Timár utcával jelezhetjük. Kis timárok 1830-tól fokozatosan bővítették üzemüket, és a XX. század első felében még gyakori borszáritópadlások jelezték manufakturális méretű üzemüket. Utolsó két emléke az 1830 körül épült Kiskorona u. 2-beli (1850 körül Fuchs Sámuel tulajdonában volt) bőrgyár¹¹⁹ és a II. világháborúig Lenz Ferenc leszármozottai által birtokolt Lajos-u. 123. alatt állott üzem. 1858-ban 11 bőrgyár termelt szűk közelségben.¹²⁰

Ekkor Óbuda tulszárnyalja az újpesti és pesti bőrgyárak termelését: évi 200 000 darabot készítenek ki.¹²¹ E fejlődés függvényének tekinthető talán Vladár Gergely készítőüzeme, mely ugyan Óbudán csak 6 bőrkiszabó legényt, Pesten viszont 80 varrónő bedolgozót foglalkoztatott.¹²²

Óbuda egyetlen nehézipari és modern értelemben vett gyárüzeme a hajógyár, az Első Osztrák Dunagőzhajózási Társaság vállalkozása volt. Először javítóműhelynek szánták - itt telelt 1833-34-ben az I. Ferenc, itt javították 1835-36-ban a Pannoniát - de a trieszti hajóácsok és angol mérnökök már az első évben új hajótestek építéséhez kezdtek (Árpád, Erős).¹²³ Gyors ütemben épült ki a gyár, egy sor átkelőhajót, vontatót, teherhajót állított elő a szokvány személyszállító gyorshajók mellett, végül ágyunaszádokat is gyártott. 1845-ben Budapest területén a hajóhiddal konkurálva három gőzhajón 430 000 ember kelt át "a hidköztől Óbudáig".¹²⁴ 1846-ban 5 db. 50-200 LE-s gőzhajót, 1 ágyunaszádöt és 6 db. 400-600 mázsa hasznos sulyra szánt áruszállító hajót bocsájtott vízre, 1 200 embert foglalkoztatott, 2 száraz dokkjával, szerelőcsarnokaival, kötélverő és egyéb munkahelyeivel a teljes kis szigetet fokozatosan elfoglalta a gyár.¹²⁵

Láthattuk, hogy Óbuda - a kor más, hasonló mezővárosaihoz képest - viszonylag fejlett iparral rendelkezett, ami a létesítmények méretében és számában is kifejezésre jutott. A jelenség okát elemezni nem állott szándékunkban, de fentiekből is érzékelhető, hogy a főbb tényezők a számottevő felvevő piacot képviselő két főváros közelsége, a kamarai adminisztráció részéről élvezett preferált helyzete (katonai raktár, selyemipari beruházások), a kontár és zsidó iparüzők magas arányszáma folytán gyenge céhek, és nem utolsó sorban a zsidó kereskedőréteg vállalkozókedve voltak.

1. sz. tábla

	Céhes	Céhen- kívüli	Zsidó	
<u>Bőripari szakmák</u>				
Csizmadia	21	-	-	21
Cipész	22	-	3	25
Szücs	5	2	6	13
Nyerges	2	1	-	3
Kesztyüs	2	-	-	2
Övkészítő	1	-	-	1
Kordovánkészítő	1	-	-	1
	54	3	9	66
<u>Textilipari szakmák</u>				
Lentakács	17	-	-	17
Harisnyakötő	5	-	-	5
Posztós	2	2	-	4
Zsinórverő	-	6	-	6
Kötélverő	1	-	-	1
Festő	1	-	-	1
Kalapos	-	1	-	1
Szabó	1	15	8	24
Nadrágszabó	-	-	2	2
	27	24	10	61
<u>Fa-, papir és csontfeldolgozás</u>				
Bognár (Vaasbinder)	14	-	-	14
Kocsigyártó	4	1	-	5
Asztalos	7	6	-	13
Ács	2	-	-	2
Esztergályos	2	-	-	2
Kárpitos	-	-	1	1
Fésüs	1	1	-	2
Gombkészítő	-	-	2	2
Könyvkötő	1	-	2	3
<u>Élelmezés</u>				
Molnár	15	-	-	15
Mészáros	2	-	-	2
Serfőző	1	-	-	1
Pék	2	-	4	6
Mézeskalácsos	1	-	-	1
Halász	1	-	-	1
	22	35	28	197
Átvitel:	134	35	28	197

Áthozat:	134	35	28	197
<hr/>				
<u>Vas- és fémipar</u>				
Kovács	3	2	-	5
Aranyműves	2	1	6	9
Rézöntő	1	-	-	1
Bádogos	1	-	2	3
Lakatos	5	-	-	5
Sarkantyus	-	1	-	1
Órás	-	1	-	1
Késes	1	-	-	1
Tűkészítő	-	-	-	1
Pecsétvéső	-	-	2	2
	<hr/>			
	13	6	10	29
<u>Építő- és szilikátipar</u>				
Kőműves	1	2	-	3
Kőfaragó	-	1	-	1
Fazekas	3	-	-	3
Üveges	1	-	-	1
	<hr/>			
	5	3	-	8
<u>Egyéb</u>				
(Orvos, borbély, szobrász, patikus stb.)	-	6	17	23
	<hr/>			
	152	50	55	257
	<hr/>			
%	59	19	22	100
	<hr/>			

2. sz. táblázat

	1767	1770	1774
Összes bevétel Ft/év	25 085	23 286	20 764
Ebből téглаégető	100	100	100
Hamuzsirfőzők	50	50	12
Malmok árendája	3 462	3 246	3 248

A kamarai uradalom bevételei Óbudán.

JEGYZETEK

1. Ismertette Karlovszky E., Magyar gyár- és kézműipar 1771-1774-ben, MGTSz III, 1-64 1896. Talán érdekes megemlítenem, hogy a bécsi HKA Cam. Hung. Rote No. 132. 87. alatt jó felmérés található a mesteremberek számáról, melyben pl. Debrecenben 1 567 (A Htt. felmérés szerint csak 220), Pozsonyban 973, Komáromban 469, Sopronban 462 fő szerepel (1770). Óbuda sajnos hiányzik ebből a listából.
2. OL. 1. Magyar Kancellária 1774/3114. 78.
3. Egy sor céh pusztá léte, a malmok viszonylag nagy száma, továbbá a sörházak és lőporgyártás a középkori kontinuitást és Buda közelségének hatását érzékeltetik.
4. HKA Ungarische Kammer fasc. 26/1. No. 96 ex Jänner, 1776. 59-151. Ehhez tartozott a Térképtárban elhelyezett Hyros-féle térkép.
5. Ennek oka talán az erős budai timárcéh magatartásában keresendő, mely pl. 1727-ben tiltakozik egy óbudai "Juchten-Fabrique" felállítása ellen. OL. NRA 860/88. Talán összefüggésbe hozható a régi sörház bérlőjével, Kelcz timárral kapcsolatos adattal. OL Zichy lt. P 707. 48.
6. E kérdésre kitértem a veszprémi Kézművesipartörténeti Szimpóziumon (1973) XVIII. sz. -i posztómesterek munkarendje c. előadásomban.
7. Ismeretesek azok a tettelegességig fajuló viták, amelyek a két óbudai serfőző között folytak a Zichy-korszak idején, amikor az egyik fél pénzkölcsönökkel nyeri meg a földesur hajlandóságait. Jankovich M., Adatok Óbuda középkori helyszínrajzához, Bud. Rég. XVIII. 491-4 1958.
8. Tudunk arra is esetet, hogy a község köteles jókarban tartani a bérleményt. BFL Óbuda Tan. Irat. 1884/1816.
9. HKA idézett helyén, 6 óbudai mesterember költségvetése alapján.
10. Az egyik ilyen helyszínrajzát ld. OL Kamarai lt., Acta ser. cult. 1787. fons 6 alatt, ill. Tervtár Del. Aed. F 2 173/1-2.
11. Uo. 175/1-2 alatt.
12. Uo. 169/1.

13. Előző a térképeken pl. dumeta juniperina néven szerepel, utóbbi a Krenn-feljegyzésekben többször szereplő "Kronawether" elnevezésű terület. TBM XVII. 377. ff. 1966.
14. HKA Ung. Kam. fasc. 26/1 No 96 ex Jänner, 1776.
15. Bártfai Szabó 179.
16. Gál É., Óbuda a XVII. szd. -ban (kézirat).
17. Uo.
18. OL. T 1. Del. aed. F 2 180/1-2.
19. Uo. F. 6. N° 577.
20. Gál É., uo.
21. Ld. 17 lj. 206/1-2 jól mutatja a felülcsapó kerék érdekében duzzasztott tavat.
22. Gál É., uo.
23. Ld. 17 lj. 179/1-2.
24. Gál É., uo. Téves Horler azon állítása, mintha a "Radl"-malom elnevezés személynevet őrizne. A szomszédos vendéglőtől átvett név ez.
25. Bártfai Szabó 123, 138.
26. Ld. 17 lj. 207/1-2.
27. Ld. 17 lj. 178/1-2.
28. OL. Kam. lt. Mapparum Arch. No 308 "Ort wo die Pulverstampfe gestanden" stb. Továbbá E 328 Protocollum 230. 1766. aug. 12.
29. Szerinte Szulejmán szultán a budai malmokat honosította meg a török birodalom belsejében.
30. Auer J.F. naplója, Bp. 1923., 147 és 154 p.
31. Auer szerint (1664) "...eine ganz sonderbahre Manier ohne des man sehen kann das sie etwas an Landt angehenket waren... auff einer Seitten der Müllner sein Haus... auff der andern Seitten seine Mühl in der Mitten aber das Wasser-Radl..."
32. Gál É., uo.
33. 1833/34 telétől jégtörők védték ezt az ágot; ekkor már gőzhajók, így az I. Ferenc és a Pannonia teleltek itt. A malmok teleléséért a földesur díjat szedett.
34. Hasznos mulatságok 1836/2, 291.
35. Uo.
36. Ld. pl. Krenn György feljegyzéseit, TBM XVII, 278-79 1966.
37. Külső megjelenésüket illetően utalok Rohbock "Óbudai malmok" feliratu, bár az ujlakiakat ábrázoló metszetére, működésüket Pongrácz P., Régi malomépítészet (Bp., 1967) 105-110. írja le.
38. OL Tervtár T 60 N° 132 Mangl malma az 1772 évi összeírásban is szerepel. Kamarai lt. Óbudai uradalom 1. csomó 28 p.
39. BFL Óbuda Tan. Irat. Évsz. nélk. iratok 83. "Pferth Mühl welche auf 2 Etassen (Etagen) hoch mit gutem Material gebauth ist..." A helye is egyértelműen "am Ecken gegen der Donau"...
40. Jankovich, uo. 490-91.
41. Ld. 17 lj. 177/1-2.
42. Jankovich, uo. 493, OL, Zichy-lvt. 108. cs. 251.

43. Bevilaqua-Borsodi B., A magyar serfőzés története, II. Bp. 1931. 854.
44. Pl. Blaschnek 1831. évi térképe.
45. BFL Óbudai Tan. Irat, Évsz. nélk. iratok 58. és 83.
46. Ballai K., A magyar vendéglátóipar története, I. Bp. 1943. 118.
47. Krenn György feljegyzései
48. A BFL Óbuda 3 jelzetű térképén (1856) már ez az épület szerepel "das alte Bräu Haus Gebäude"-ként.
49. A préshelyiségnek az óbudai szőlősgazda házában belüli elhelyezése tucatnyi példát találunk a BFL Építési tervek állagában. (Pl. BT 90/1856 vagy Ob. 1, 2, 30, 35, 56 stb.).
- 49/a. OL. Zichy lt. 464 cs. 344-5.
50. HKA Karten RA 354, 355.
51. Ld. 17. lj. 170/1-2.
52. BFL Óbuda Tan. Irat. Évsz. nélk. iratok 65.
53. "Vormals geweste(s) Press Haus und Fässer Schupfen in dem Ex Trinitarier Haus in Altofen." Gál É. szerint ez is urasági prés-ház volt.
54. Bertalan V., Az Óbudai-Kiscelli trinitárius kolostor és templom. Bp. 1942. 9.
55. BFL Óbuda Tan. Irat. 1743/1817.
56. Kósa J., A budapesti selyemipar kialakulása (Bp., 1939.), továbbá OL. Kam. lt. Ace ser. cult. 1788 fons 20, 3-17 p.
57. OL. M. Kir. Kanc. Acta generalia 1777/559, 602, 1371, 18 1836, 2596.
58. Ld. 17 lj. 167/2 "NB alles wass mit F bezeichnet ist nach Ferbertschem Bericht von 21 May 1777 den Seyden Fabriquanten eingeräümet worden". Továbbá Kamarai lt. Óbudai uradalom Prot. 347-49.
59. Uo. 1 Del. aed. F2 175/1-2. Kamarai lt. Oeconomica 1792 fons 61 pos. 19. 1780 után egy a filatóriumon dolgozó ács lakott itt, végül a magyaróvári gyapjumanufaktura elbocsátott üzemvezetője, Plechschmidt Gy. és társa Marchetti J. selyemfestő posztőzemet akartak itt létrehozni (uo.).
60. OL. Tervtár Del. Aed. Fasch. 6. No 577.
61. BTM Fényképtár F. ltsz. 1870.
62. HKA térkép tanúsága szerint Endrei W., Magyarországi Textilmanufakturák a 18. sz. -ban.
63. Kósa, uo. 38.
64. Uo. 35-43.
65. Garády S., Az óbudai filatórium História, 1932. 3-4.
66. Garády, uo. 5-18.
67. OL. Kamarai lt. Acta ser. cult. 1789 fons 13.
68. Gépeiről Endrei W., Az óbudai selyemfilatórium, MTA műszaki Osztály közlemények, XXII. 1-3 (1958).

69. A Garádynál és Endreinél közölt, a pusztulásra vonatkozó adatok mellett érdekes, hogy Novák D. 1836-ban az Óbudai kis szigetről még látja az "ugy nevezett filatórium épületét... mely most meg nem felelvén céljának omladékba dől." Regélő 1836. aug. 18. Feltehető, hogy az 1838-as árvíz, vagy az utána bekövetkező építőanyaghiány végzett vele.
70. Garády uo. 4.
71. OL Helytartótanácsi lt. Oecon Publ. 1785/86 fons 16 B pos. 32 lásd még Kamarai lt. Oecon 1785/86 no 90 is.
72. Kunits M. még ismeri és kapacitását is megadja: 3 mázsa/óra. Topographische Beschreibungen des Königreichs Ungarn I. Pest 1824 299.
73. OL Kamarai Lt. Acta ser. cult. 1787 fons 6. 16-50 p.
74. A BTM birtokában lévő Mazzucato-Rosconi iratok alapján. Említést érdemel, hogy egy, a gombolyítóban készült selyemcsévé is megőrzött a család.
75. OL Arch. regnicol. Status fabr. 1807/08 fasc. 391. Eszerint Roscogni 12, Mazzucato 30 széken állított elő taftot, atlaszt, ill. fátylat, bársonyt, amely exportra is került.
76. Nagy I., A manufaktúra kialakítása Pest-Budán. TBM XIV, 295 1. (1961).
77. BFL Óbuda Tan. Irat. Évsz. nélk. iratok 66.
78. Löbl Izsák kékfestőről csak annyit tudunk, hogy már 1777-ben vásárolt indigót Locatelli budai gyarmatárkereskedőnél BTM 54. 220. 1. lsz. 225.
79. Kállai L., A 150 éves Goldbergergyár (Bp., 1935. 44.) A 44. 1-on reprodukált leltárban szereplő házszámok feltehetően tévesek (81, 84, 133), annál is inkább, hogy a facsimileben adott 1854. évi okirat (helyesen) a 239-42, ill. 264-65 sz. házakat jelöli meg tulajdonuként (101-2.).
80. Mérei Gy., Magyar iparfejlődés (Bp., 1951.) 74.
81. Uo. 104.
- 81/a Geszler Ö. sajnos forrásmegjelölés nélkül közzétett újabb munkája szerint Spitzer kezdettől fogva a Lajos utcai házban termelt - melyet egyébként időközben emléktáblával is elláttak. (A Pamutkikészítőgyár története Budapest 1976)
82. OL Kamarai lt. Óbudai uradalom Protocolum 64-65.
83. Holczer bécsi birónak Óbudáról írt levele 1425-ből: "...pitt wir dich mit flaisz, dasz du uns czwen maister der Czigelbrenner solst bestellen..."
84. "Ziegelofen bey Klein Maria Czell" HKA Ung. Kam. fasc. 26/1.
85. Ld. 17 lj. 176/1. Egy későbbi átépítésről tanuskodó tervrajz T62 Tervtár Kamara 511.3 alatt.
86. BFL Óbuda Tan. Irat. Évsz. nélk. iratok 65. A felszerelés szerény volta (pl. 16 talicska, 9 lapát, 11 cserépdúc) kis termelésre enged következtetni.

87. Elképzelhető, hogy a második téglavető éppen 1775-78 között létesült, viszont az 1783. évi, a szükséges javításokat felsoroló kimutatás sem említi (ld. 54 lj.). Egy másik lehetőség az, hogy Kneidinger tévedett (csak egyik térképen szerepel a második téglavető) és mészégető vagy a még érintendő hamuzsirégető volt a Bécsi ut és Vörösvári ut találkozásánál.
88. A későbbi téglajegyek (pl. PPD, ALH, KA) még azonosításra és időbesorolásra szorulnak. Csak a XIX. sz. közepe címeres JK (Kunwald Jakab) és AH (Holzbach András) téglák identitása valószínűsíthető. Az OB jelzés a város címeréből ered és átvették pl az óbudai ötvösök is (Kőszeghy E., Magyarországi ötvösjegyek Budapest 1936).
89. Feltételezhető, hogy ez az üzem Budapest legrégebb folyamatosan működő iparvállalata volt, amíg 1977-ben meg nem szüntették, amikor sajnos XVIII. századi épületeit is likvidálták.
90. Itt a leltárban szereplő Ragerbrunnen (gémes kut) is látható.
91. Pester Lloyd Kalandor 1858.
92. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
93. BFL Óbuda Tan. Irat. 611/1789.
94. Ezek a sztereotip utasítások ilyenképpen szóltak: "... azonnal az magok Osztályos Ország utyok reparációjához fogván az Szélességben három ölnyire kavétssal meghordják és Utban látszó kerék vágásokat bétöltsek... az mellyikét, árkokat kitisztítsák és megássák... ne hogy a víz folyásának meg rekedése miatt az Hidakban kár Történjen..." Pest megyei főszolgabíró másolati könyve BTM 76. 41. 1. sz. 54 b.
95. Ennek építéséről vagy javításáról tudósít OL. Kamara lt. Óbudai uradalom 1777 1. csomó 366-400 p.
96. OL Kamarai lt. Acta serici cult. 1789 fons 13 to p. a filatóriumi hidról.
97. Ugyanerről írja Novák D. 1836-ban: "Pár évvel ezelőtt egy kő par-tozatu hid készült fel, melynél a kocsizó ut fából van szerkesztve, a középütt járomlábak alkalmazvák." Hasznos multságok, 1836 (2) 210 1. 1826-ban, 1837-ban árvizek hatására beomlott (Krenn jegyzetek).
98. A filatórium hidja pl. 1823 előtt
99. Pest megyei főszolgabíró másolati könyve 126 ff.
100. Uo. 140.
101. Uo. 151 vers.
102. Lásd Binder F. metszetét ismertető cikket Szilárdfy Z. tollából, továbbá a "Plan... zur Schützung der K.K. Militär Mont Oecon. Hauptcommissions Depot in Altofen hergestellten Uferbeschlages 1782." tervet. OL Kam. lt. Oecon. 1782. jun. 805. Már 1772. tavaszán szó van arról, hogy a gerendákból összerótt parti falat ("vulgo Palánk" két kövekkel megrakott hajó elsüllyesztése révén erősítsék meg. OL. Litterae ad Cameram 1772 No 190.

103. Regélő 1837. 146.
104. Endrei W., i.m.
105. Bud. Tört. Bp. 1975. 364.
106. Uo. 356.
107. OL Neoregistrata Acta 859-78.
108. Gál É., uo.
109. A 17 lj. szerinti 181/1-2 rajzok 1774-ben közönséges lisztelő malmot érzékeltetnek.
110. OL Kamarai Lt. Mapparum Archivalium No. 308.
111. Hasznos mulatságok 1836/2, 368.
112. Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789 évf. 644-45.
113. Krenn feljegyzések
114. HKA Ung. Kam. fasc. 26/1. No 96 ex Jänner, 1776.
115. 1788-89 években többször kínálja eladásra bérbe az Ungarische Staats u. Gelehrtennachrichten-ben a "Pottaschenwerk nebst Altöfen"-t.
116. Regélő 1837, 156. Utolsó tulajdonosa talán az Első magyar zsidó naptárban (Pest, 1848) idézett "hamuzsírfozó". Ugyanott marhavágószék is működött. Hasznos mulatságok 1836. uo.
117. Bogdán I., Papírmalom alapítási kísérletek Budán. Papíripar. IV. 197 (1960.).
118. Jelenkor 8 (1839), 25.
119. Képét ld. Horler II. /864 ábra.
120. Pester Lloyd Kalender szerint 8 a Lajos utcában, 2 a Viador utcában, 1 a Kiskorona utcában.
121. Keleti K., Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Bp. 1873. 229.
122. Mérei, uo. 284.
123. Uo. 208. A gőzgépeket Boulton and Watt szállította.
124. Oroszhegyi J., A duna gőzhajózási társaság története s jelen állapota. Magyar föld és népei VI. Pest, 1847, 7-8. Óbuda kikötője a zsidó templom mögötti parton volt a közelmúltig. Innen indultak azok a "főzelékeshajók" is, amelyeknek a pesti parton külön kijelölt helyük volt (Hetilap, 1845, jul. 1.)
125. Uo. és Mérei, uo. 334. p.

WALTER ENDREI

INDUSTRIELLE ANLAGEN IN ÓBUDA

Der Markflecken Altofen erstand nach der Rückeroberung von den Türken neu, beherbergte in der untersuchten Zeitspanne (1686-1848) eine bemerkenswerte Anzahl von Gewerbetreibenden (1775:257) und besass dementsprechend verhältnismässig zahlreiche Objekte technischer bzw. industrieller Art.

Die Studie bietet eine nach Wirtschaftszweigen geordnete Übersicht derselben, beginnend mit der Lebensmittelindustrie, vor allem den bereits in 17. Jahrhundert erbauten Mühlen. Neben 5-6 Wassermühlen werden die seit der Türkenzeit betriebenen Schiffmühlen beschrieben; im Jahre 1836 funktionierten deren 36. Ausserdem gab es auch Trockenmühlen in Altofen.

Zwei konkurrierende Bierbrauereien, ein grosses Kelterhaus mit 5 Pressen und Schnapsbrennereien ergänzen das Bild.

Die Textilindustrie im Städtchen ist neuen Ursprungs; ihre Anfänge sind auf die Seidenkultur des Kammergutes nach 1770 zurückzuführen. Wiener Seidenfabrikanten liessen sich im letzten Viertel des Jahrhunderts nieder und das veranlasste Joseph II. hier eine wasserbetriebene Seidenspinnerei bauen zu lassen (1781), die aber nie rentabel produzierte. Kurz darauf wurde - ein auch heute noch bestehendes - Seidenspinnhaus erbaut, welches bis 1827 arbeitete und Gewinn abwarf.

Gleichzeitig entstand auch ein Woll- bzw. Baumwollgewerbe. Von ersterem zeugt die Existenz einer Walke, von letzterem die noch heute für Altofen charakteristische Stoffdruckindustrie. Drei der kleinen Blaudruckereien, waren am Ende der Periode zu Manufakturen gewachsen.

Im Bauwesen werden vor allem die Ziegeleien besprochen. Die erste stammt aus dem 18. Jahrhundert, im 19. entsteht deren eine ganze Reihe. Kurz werden auch Strassenbau, Brücken und Kanalisation umrissen. Bemerkenswert erscheint hingegen die Befestigung des Donaufufers wegen der oft vorkommenden Überschwemmungen bereits im 18. Jahrhundert.

Der abschliessende Teil behandelt diverse Anlagen wie z. B. die bereits vor 1699 existierende, zweigängige Pulvermühle, die mehrmals explodierte oder die erst am Ende der Periode gebaute Schiffswerft.

SZILÁRDFY ZOLTÁN:

KÉPES EMLÉKLAP AZ 1763-AS FÖLDRENGÉSÉRŐL

EGY ISMERETLEN BINDER J. F. -METSZET

1763. június 28-án félelmetes napra virradt Pest-Buda lakosága. Ezt a napot, amelyet komáromi földrengés névvel jelez a szeizmológia, komor színekkel ecseteli Bédi János komáromi csizmadia mester felesége Fábíán Julianna a földindulást megéneklő költeményében:

"Midőn ezer hét száz hatvan harmadikban,
Irtak Rák havában huszon nyoltzadikban,...

Jött pedig ez reggel, hat 's hét óra között,
Vélték a' természet bus gyászba öltözött;

Mert fényességéből a' nap ki-vetkezett,
Vastag borulással setétség érkezett.

Mennydörgés, és zörgés, más nem is hallatott,
Mi dolog ez? erről senki sem tudhatott.

E' volt mellyet az Ur póstául eresztett
Sok mélyen alvókat álmokból ébresztett." 1

Az egykoru hirforrások szerint reggel 1/2 6-kor Budát három heves földrengés rázkódtatta meg. Utána olyan heves lökések következtek, hogy a várbeli Boldogasszony főplébánia-templom boltozatáról a vakolat nagy darabokban hullt alá. Boltive is végigrepedt Szent József oltára fölött. A papok félbeszakították a misét és kimenekültek a templomból. A budavári ferencesek templomának boltive is végigrepedt.² A vizivárosi plébánián följegyezték: "A földindulás olyan heves volt, hogy lesodorta a tetőcserepeket és a kéményeket. Lehetetlen volt bejutni a plébániára. A ház boltivei megrepedeztek, főleg a főkapu alatt az épület falain karvastagságú repedések tátongtak."³ Ugyancsak itt a Ferenc-rendiek templomának boltivén és falain több helyütt hasadékok támadtak. Budán a tornyok úgy látszottak, mintha egymáshoz ütődnének. A toronykeresztek merőleges irányukkal elhajolva lecsuszással fenyegettek. Pesten az invalidusok házán lévő nagy cimertartó rud elgörbült, az épület tornyán a kereszt is elhajlott. Recsegték a falak és a gerendák, beomlottak a boltivek, a kémények ledőltek, porfelhők kelet-